

İslamî İlimlerde Bir Problem Olarak Hakikat ve Mecazın Cem'i Meselesi ve Hadislerde Tezâhürü

Necip Sefa Demir | <https://orcid.org/0000-0003-4143-3147> | sdemir@bayburt.edu.tr

Bayburt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, Bayburt, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/050ed7z50>

Öz

Bu makale İslamî ilimler geleneğinde asırlardır tartışılan ve fıkıh usûlü ile belâgat disiplinlerinin kesişiminde yer alan “hakikat ve mecazın tek bir lafızda aynı anda cem'i (birleşmesi)” meselesini, hadis metinleri üzerinden sistematik bir yaklaşımla ele almaktadır. Çalışma bir kelimenin veya ifadenin aynı anda hem hakikî (gerçek) hem de mecazî anlamı taşıyıp taşıyamayacağına dair klasik tartışmaları, Nebevî beyanın dilsel ve retorik özellikleri ışığında yeniden değerlendirmektedir. Bu yönüyle makale mevcut literatürdeki Kur'an merkezli çalışmaları tamamlayıcı nitelikte olup hadislerdeki dilsel çok katmanlılığı merkeze alan özgün bir bakış açısı sunmaktadır. Araştırma nitel yöntem esas alınarak yürütülmüştür. İlk olarak hakikat ve mecaz kavramlarının klasik usûl ve belâgat literatüründeki teorik temelleri ele alınmış; ardından hadislerde bu iki anlamın bir arada bulunduğu örnekler belirlenmiş ve bunlar Tîbî (ö. 743/1343), İbn Hacer (ö. 852/1449), Aynî (ö. 855/1451) ve Münâvî (ö. 1031/1622) gibi klasik şârihlerin yorumları çerçevesinde analiz edilmiştir. Bu çözümlemeler, hadis dilinin yalnızca literal bir düzlemde değil aynı zamanda anlamın inşa edildiği vecîz bir söylem alanında da işlediğini göstermektedir. “El”, “kalp”, “nur” ve “hicret” gibi kelimelerin hem hakikî hem de mecazî anlamlarda kullanıldığı örnekler Nebevî dilin belâgat gücünü ve etkileyiciliğini açıkça göstermektedir. Elde edilen bulgular hakikat ve mecazın aynı lafızda birleşmesinin yalnızca edebî bir tercih değil aynı zamanda mesajın etkisini güçlendiren ve dinleyici üzerinde entelektüel ile duygusal bir yankı uyandıran güçlü bir retorik araç olduğunu ortaya koymaktadır. Bu tür müşterek kullanımlar hadislerin anlam zenginliğini artırmakta ve onların tebliğ, terbiye ve irşad yönlerine güç kazandırmaktadır. Sonuç olarak makale hadislerin doğru anlaşılmasında dilbilimsel yaklaşımların ötesine geçilmesi gerektiğini; Nebevî beyanın hakikat-mecaz müşterekliği üzerinden yeniden yorumlanmasının anlam inşası sürecine önemli katkılar sunduğunu savunmaktadır. Böylece çalışma hadis dilinin klasik belâgat mirasıyla çağdaş dilbilimsel analizleri buluşturan bir yorum modeline zemin hazırlamakta ve Nebevî hitabetin belâgat inceliklerini modern idrake uygun biçimde yeniden görünür kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Hadis, Belâgat, Hakikat, Mecaz, Müstereklik.

Atıf Bilgisi

Demir, Necip Sefa. “İslamî İlimlerde Bir Problem Olarak Hakikat ve Mecazın Cem'i Meselesi ve Hadislerde Tezâhürü”. *Trabzon İlahiyat Dergisi* 12/2 (Aralık 2025), 523-542.

<https://doi.org/10.33718/tid.1759366>

Geliş Tarihi	: 06.08.2025
Kabul Tarihi	: 12.11.2025
Yayın Tarihi	: 31.12.2025
Değerlendirme	: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	: Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Yapay Zeka Kullanımı	: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı bazı araçlardan cümle tashihi ve tercüme gibi açılardan cüzi olarak istifade edilmiştir. Çalışmanın tüm içeriği, yazar(lar) tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.
Benzerlik Taraması	: Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması	: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Issue of Combining Ḥaḳīqah and Majāz as a Problem in Islamic Sciences and its Manifestation in the Ḥadīth

Necip Sefa Demir | <https://orcid.org/0000-0003-4143-3147> | sdemir@bayburt.edu.tr

Bayburt University, Faculty of Theology, Department of Hadith, Bayburt, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/050ed7z50>

Abstract

This article systematically examines, through Hadith texts, the long-debated issue in the Islamic scholarly tradition concerning whether a single expression can simultaneously convey both literal (ḥaḳīqī) and figurative (majāzī) meanings—the so-called “union of ḥaḳīqah and majāz.” Situated at the intersection of uṣūl al-fiqh (principles of jurisprudence) and balāghah (rhetoric), the study re-evaluates classical discussions on this topic in light of the linguistic and rhetorical features of the Prophetic discourse (al-bayān al-nabawī). In this respect, it complements existing Qur’an-centered studies by offering an original perspective focused on the multilayered linguistic nature of Hadith. Adopting a qualitative approach, the research first outlines the theoretical foundations of ḥaḳīqah and majāz in classical uṣūl and balāghah works. It then analyzes selected Hadith examples where both meanings coexist, drawing on the interpretations of classical commentators such as al-Tibī, al-Munāwī, al-‘Aynī, and Ibn Ḥajar. The findings show that Hadith language operates not merely on a literal level but within a dynamic and layered discursive field of meaning construction. Words like yad (hand), qalb (heart), nūr (light), and hijrah (migration) illustrate how the Prophetic expression embodies remarkable eloquence and rhetorical depth. The study concludes that the coexistence of literal and figurative meanings is not merely an aesthetic choice but a powerful rhetorical device that strengthens the message’s intellectual and emotional impact. Such usage enriches the semantic scope of Hadiths, enhancing their functions of communication, moral formation, and guidance. Ultimately, the article argues for moving beyond literalist readings by reinterpreting Prophetic discourse through the lens of ḥaḳīqah–majāz interplay, thereby bridging classical balāghah heritage with contemporary linguistic analysis and revealing anew the rhetorical subtleties of Prophetic eloquence to modern understanding.

Keywords

Hadith, Rhetoric, Literal meaning, Figurative meaning, Jointness.

Citation

Demir, Necip Sefa. “The Issue of Combining Ḥaḳīqah and Majāz as a Problem in Islamic Sciences and its Manifestation in the Ḥadīth”. *Trabzon Theology Journal* 12/2 (December 2025), 523-542.

<https://doi.org/10.33718/tid.1759366>

Date of Submission : 06.08.2025

Date of Acceptance : 12.11.2025

- Date of Publication : 31.12.2025
- Peer-Review : Two External - Double anonymized
- Ethical Statement : This study does not require ethical committee approval, and the data used were obtained through literature review/published sources.
It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited in the bibliography.
- Use of AI : In the preparation process of this study, artificial intelligence-based tools were partially utilized for tasks such as sentence correction and translation. All content of the study was produced by the author(s) in accordance with scientific research methods and academic ethical principles
- Plagiarism Checks : Yes - intihal.net
- Conflicts of Interest : The author(s) has no conflict of interest to declare.
- Grant Support : The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
- Copyright & License : Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Dil; insanoğlunun düşünce, duygu ve niyetlerini ifade etmede kullandığı en temel ve karmaşık iletişim aracı olup bir metnin anlaşılmasındaki başarısı, lafızların anlamsal derinliği, çok boyutluluğu ve kullanım çeşitliliği ile doğrudan bir ilişki içerisinde. İslamî ilimler hiyerarşisinde, hadisler Kur'an-ı Kerim'den sonra dinin ikinci temel kaynağıdır. Bu nedenle hadislerin lafızlarının doğru anlaşılması, isabetli bir şekilde yorumlanması ve doğru bir şekilde aktarılması, büyük bir ilmi ve manevi titizlik gerektirir. Bu bağlamda Arap dilinin edebî inceliklerini inceleyen belâgat ilmi, hadis metinlerinin edebî katmanlarını, anlam derinliklerini ve estetik boyutlarını çözümlemede vazgeçilmez, müstakil ve merkezi bir disiplin olarak öne çıkmaktadır. Belâgatın temel ve köşe taşı kavramlarından olan hakikat ve mecaz, hadislerin kapsamlı ve doğru bir şekilde idrak edilmesinde kilit bir rol oynamaktadır. Bu makale Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sözlerindeki hakikat ve mecazın etkileşimini belirli örnekler üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır.

İslam ilim geleneğinde merkezi bir yere sahip olan hadis kavramı, sözlükte “yeni, meydana gelen şey, söz, haber” gibi anlamlara¹ gelirken terim olarak Hz. Peygamber'in (s.a.s) sözleri, fiilleri, takrirleri (onaylamaları) ve O'nun sıfatlarını ifade eden nakilleri kapsar. Kısacası hadis, Resûlullah'a (s.a.s) nispet edilen her türlü bilgi ve uygulamadır.² Bu yönüyle hadisler, İslam dininin ikinci ana kaynağını oluşturur ve onun pratik hayata nasıl aktarıldığını gösterir. Hadislerin dilinde yer alan hakikat ve mecaz kavramları, klasik belâgat literatüründe olduğu kadar fıkıh usûlünde de büyük bir öneme sahiptir. Bu iki anlama düzeyinin aynı lafızda eş zamanlı olarak bulunup bulunamayacağı meselesi hem dil felsefesi hem de yorum bilimi açısından İslam düşüncesinde köklü bir tartışma konusudur. Usûlcüler, lafzın anlam sınırlarını belirleme çabası içinde bu meseleyi metodolojik açıdan ele alırken hadisçiler, Nebvî beyanın anlam derinliğini açıklamak amacıyla pratik örnekler üzerinden değerlendirmektedirler. Bu yönüyle konu, yalnızca teorik bir tartışma değil hadislerin doğru anlaşılmasıyla doğrudan bağlantılı bir yorum problematiği olarak karşımıza çıkar.

Mevcut literatürde hakikat-mecaz ilişkisi üzerine birçok kıymetli çalışma yapılmıştır. Ancak bu çalışmaların önemli bir kısmı Kur'an merkezli olup hadis metinlerindeki yansımalarına sınırlı ölçüde temas etmektedir. Örneğin; Ömer Faruk Sami, *Hakikat ve Mecazın Tek Bir Lafızda Ortak Kullanılması* adlı yüksek lisans tezinde Kur'an ayetlerindeki hakikat ve mecazın ortak kullanımı meselesini teorik ve uygulamalı olarak ele alırken³ Mevlüt Erten ise “Kur'an'da Hakikat ve Mecazın Tespitinde Bağlamanın Önemi” isimli makalesinde Kur'an metinlerinde bu ayrımı yaparken bağlamanın belirleyici rolüne⁴ değinmiştir. Ünal Şahin ise “Mecaz Kavramı Etrafında Oluşan “Mecazın Umûmu”, “Umûmu'l-Mecaz” ve “Hakikat İle

1 Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994), 2/131-134.

2 “Hadis” hakkında detaylı bilgi için bk. Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fi tavzihi nuhbetü'l-fiker*, thk. Nureddin İtir (Karaçi-Pakistan: Mektebetü'l-Büşrâ, 2011), 1/6; M. Yaşar Kandemir, “Hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/27-64; Talat Koçyiğit, *Hadis Usulü* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 17-31; İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usulü* (İstanbul: İFAV, 2013), 25-30.

3 Bk. Ömer Faruk Sami, *Hakikat ve Mecazın Tek Bir Lafızda Ortak Kullanılması* (Bayburt: Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2017), 45-71.

4 Bk. Mevlüt Erten, “Kur'an'da Hakikat ve Mecazın Tespitinde Bağlamanın Önemi”, *İslâmî İlimler Dergisi* 8/1 (2013), 161-182.

Mecazın Cem'î" İstilahlarının Kavramsal Analizi" isimli makalesiyle istilâhî bir analize gitmektedir.⁵ Osman Aktaş ve Mahmut Samar'ın birlikte kaleme aldıkları "Fıkıh Usulü ve Arap Dilinde Hakikat ve Mecazın Cem'î" başlıklı makale de konuyu genel hatlarıyla teorik olarak ele almaktadır.⁶

Hadis alanında; Duran Ekizer'in *Sahîhayn'da Mecâz* adlı eseri⁷ ile Recep Bilgin'in "İbn Dakîkûl'î'din Şerhu'l-İlmâm bi-Ehâdîsî'l-Ahkâm'ında Hadisleri Anlama Yöntemi Olarak Hakikat-Mecaz Olgusu" başlıklı makalesi⁸ ve Mehmet Dinçoğlu'nun "Hz. Peygamber'in Günlük İstiğfar Sayılarıyla İlgili Hadislerin Yorumunda Karşılaşılan Hakikat-Kinaye İkilemi" isimli makalesi⁹ gibi hadislerdeki hakikat ve mecaz ilişkisini ele alan bazı çalışmalar bulunmaktadır. Ancak hadislerde hakikat ve mecazın tek bir lafızda müşterek olarak kullanımı meselesi hâlen sistematik bir biçimde incelenmiş değildir. Bu makale işte bu boşluğu doldurmayı; konuyu hem klasik belâgat ve usûl kaynakları hem de hadis şerhleri üzerinden bütüncül bir yaklaşımla değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Bu çalışma nitel araştırma yöntemi esas alınarak hazırlanmıştır. Öncelikle hakikat ve mecaz kavramlarının teorik çerçevesi klasik belâgat ve usûl literatürü ışığında özetlenmiş; ardından hadislerde bu iki anlamın kesiştiği temsilî örnekler seçilmiştir. Bu örnekler Tîbî (ö. 743/1343), Münâvî, Aynî ve İbn Hacer gibi klasik şârihlerin yorumları üzerinden tahlil edilmiş; lafız-mana ilişkisinin hadis metinlerinde nasıl bir derinlik kazandığı gösterilmiştir. Çalışmanın nihai hedefi, hadislerin anlam zenginliğine katkıda bulunan bu müşterekliği ortaya koymak ve Nebevî hitabetin belâgat inceliklerini hem klasik hem de çağdaş yaklaşımlarla değerlendirmektir.¹⁰ Bu bağlamda makale iki ana konudan oluşmaktadır. Bunlar 'teorik zemin ve problemler' ile 'hadislerde hakikat ve mecazın tezahürleri' şeklindedir ki ilki hakikat ve mecaz kavramlarının klasik tanımları, aralarındaki farklar ve bu iki anlamın bir lafızda birleşme imkânı tartışmalarını diğeri ise Nebevî ifadelerde çok anlamlılık örnekleri ve bunların şerhlerdeki yansımalarını içermektedir.

Sonuç itibarıyla bu çalışma hadislerdeki hakikat-mecaz müşterekliğini yalnızca belâgat açısından değil aynı zamanda anlamın inşası bağlamında yeniden düşünmeyi; böylece hadis yorumlarında hem klasik mirasa hem de çağdaş anlam arayışlarına katkı sunmayı hedeflemektedir.

5 Bk. Ünal Şahin, "Mecaz Kavramı Etrafında Oluşan 'Mecazın Umûmu', 'Umûmu'l-mecaz' ve 'Hakikat ile Mecazın Cem'î' İstilahlarının Kavramsal Analizi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/23 (2023), 191-228.

6 Bk. Osman Aktaş - Mahmut Samar, "Fıkıh Usulü ve Arap Dilinde Hakikat ve Mecazın Bir Lafızda Birleştirilmesi Meselesi", *Mevzu - Sosyal Bilimler Dergisi* 7 (2022), 151-174.

7 Bk. Duran Ekizer, *Sahîhayn'da Mecâz* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 116-122.

8 Bk. Recep Bilgin, "İbn Dakîkûl'î'din Şerhu'l-İlmâm bi-Ehâdîsî'l-Ahkâm'ında Hadisleri Anlama Yöntemi Olarak Hakikat-Mecaz Olgusu", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 28/2 (2024), 526-546.

9 Bk. Mehmet Dinçoğlu, "Hz. Peygamber'in Günlük İstiğfar Sayılarıyla İlgili Hadislerinin Yorumunda Hakikat-Kinaye İkilemi", *İslâmî İlimler Dergisi* 8/1 (2013), 271-293.

10 Nitel araştırma hakkında detaylı bilgi için bk. John W. Creswell, *Araştırma Deseni: Nitel, Nicel, Karma Yöntem Yaklaşımları*, çev. Selçuk Beşir Demir (Ankara: Eğiten Kitap, 2017), 16, 64, 110; Michael Quinn Patton, *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*, çev. Mesut Bütün vd. (Ankara: Pegem Akademi, 2025), 3, 37, 143; Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2013), 61, 109.

1. Hakikat ve Mecazın Mahiyetleri ve Hadislerde Mecazî İfadeler

Lügat anlamı itibarıyla “sabit olmak”, “gerçekleşmek” fiillerinden türeyen hakikat (الحقيقة), istilahta bir lafzın, kendisi için konulduğu orijinal, asıl ve doğrudan anlamında kullanılmasıdır.¹¹ Sözlük anlamı itibarıyla “bir yerden başka bir yere geçişi” ifade eden¹² “جَار” fiilinden türeyen mecaz (المتجان) da istilahta bir lafzın, asıl konulduğu (vazedildiği) anlamın dışında başka bir anlamda kullanılmasıdır. Ancak bu kullanımda, asıl anlam ile kastedilen yeni anlam arasında güçlü bir ilişki (alaka) bulunmalı ve gerçek anlamın kastedilmediğini gösteren açık bir karine (işaret veya ipucu) mevcut olmalıdır. Mecaz, dilin ifade gücünü, zenginliğini ve anlatım sanatını artıran metinlere edebî ve estetik bir boyut kazandıran önemli bir belâgat sanatıdır.¹³ Mecaz, kelimeye yeni bir boyut kazandırarak muhatabın zihninde daha çarpıcı, akılda kalıcı ve nüfuz edici bir etki bırakmayı hedefler. Bu dilin esnekliğini ve yaratıcılığını gösteren bir anlatım biçimidir.¹⁴

Hakikat ve mecaz arasındaki temel ve ayırt edici ayrım, lafzın kullanım biçimi ile ondan kastedilen anlam arasındaki ilişkide belirginleşir. Hakikat, anlamın doğrudan, açık ve zahiri bir şekilde ifade edilmesini sağlarken mecaz dolaylı, ima yoluyla veya çağrışımsal bir anlamı taşır. Mecaz, dinleyicinin veya okuyucunun zihninde canlı imgeler oluşturarak soyut kavramları somutlaştırarak veya bilinen bir şeyi bilinmeyen bir şeye benzeterek mesajın etkisini fevkalade artırır. Bu durum mecazı sadece dilsel bir incelik veya edebî bir oyun olmaktan çıkarıp aynı zamanda manevî mesajların ahlaki değerlerin ve dini hakikatlerin daha derinlemesine ve etkili bir şekilde iletilmesinde kullanılan güçlü bir retorik araç haline getirir. Mecaz, muhatabın aktif zihinsel katılımını ve tefekkürünü gerektirerek mesajın daha iyi özümsemesini ve içselleştirilmesini sağlar.¹⁵

Mecazın, manevî mesajların ve dini hakikatlerin etkili bir şekilde iletilmesi hususunun tasavvuf alanında da sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Nitekim sûfler, yaşadıkları mânevî deneyimler sonucunda sadırlarından dillerine dökülen şer’atın zahirine aykırıymış gibi görünen şatahât türü soyut ifadeleri somutlaştırılarak daha izâh edilebilir hâle getirebilmek için mecazî üslûba başvurdukları ve söylemlerini mecazî anlamlar bulunan hadislerle destekledikleri görülmektedir.¹⁶

Hakikat ve mecaz, Arap belâgatının köklü ve iki temel kavramını teşkil etmektedir. Ha-

11 Ebu'l-Fadl Muhammed b. Abdürrezâk el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Kollektif (Dâru'l-Hidâye, ts.), 25/166-172.

12 Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, 15/75-77.

13 Ebû Ya'kûb Yûsuf es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, thk. Naîm Zerkûr (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 358; Abdülkâhîr el-Cürcânî, *Esrâri'l-belâga*, thk. Mahmûd Muhammed Şakir (Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1991), 350; Nasrullah Hacımuftuoğlu - Rabiha Çelebi, *Teshîlu'l-belâga* (İzmir, 1996), 76.

14 Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahreddîn et-Teftâzânî, *Muhtasarü'l-meânî* (Beyrut, 1965), 318; Ebû'l-Feth Nasrullâh b. Muhammed b. eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esir Ziyâüddîn, *el-Meseli's-sâir fi edebi'l-kâtib ve's-sâir*, thk. Ahmed el-Hûfi - Bedevî Tabâne (Kahire: Dâru Nehdati Mısır, ts.), 1/87; Olgun Tâhîrî'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügati*, thk. Kemâl Edip Kürkçüoğlu (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2019), 96.

15 Mecâz hakkında detaylı bilgi için bk. el-Hatîb Muhammed b. Abdurrahman el-Kazvînî, *el-İzâh fi 'ulûmi'l-belâga*, thk. Muhammed el-Hafâcî (Beyrut, 1980), 2/392; İbn İsâ Bâtâhîr, *el-Belâgatü'l-Arabîyye mükaddimât ve tatbiât* (Dâru'l-Kütübi'l-Cedîdî'l-Müttehide, 2008), 243; Ahmed el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâga fi'l-meânî ve'l-beyân ve'l-bed'î* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 291.

16 Bk. Adem Urhan, “Rûzbihân-ı Baklî'nin Sûflerin Şatahâtını Meşrûlaştırma Çabası: Kur'ân-ı Kerîm, Hadis ve Sahâbî Sözlerinde ‘Şatahât’”, *Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 3/1 (Temmuz 2024), 68-82.

kikat; bir lafzın kendisi için vaz'edildiği yani aslen konulduğu orijinal ve asıl manada kullanılmasıdır. Örneğin gündelik dilde kullanılan “aslan” kelimesinin yırtıcı bir hayvanı ifade etmesi, onun hakikî kullanımını gösterir ki bu lafzın sözlükteki ilk ve doğrudan anlamıdır.¹⁷ Mecaz ise lafzın asıl vaz'edildiği manasının dışında ancak hakikî manasıyla aralarında güçlü bir ilişki veya alaka bulunması şartıyla başka bir manada kullanılmasıdır. Eğer mecaz lafızda yapıldıysa mecaz-ı lügavî olarak, eğer fiilin failine isnadında yapıldıysa mecaz-ı aklî olarak sınıflandırılır. Bu ilişki genellikle benzerlik (teşbih) şeklinde tecelli edebileceği gibi, sebep-sonuç ilişkisi (sebebiyet, müsebbebiyet), parçayı zikredip bütünü kastetme (cüz'iyet, külliyyet) gibi farklı ilgi (alaka) türlerini de içerebilir. Aralarındaki bu alakanın müşâbehet (benzerlik) olup olmaması yönünde de mecaz-ı lügavî; istiâre ve mecaz-ı mürsel olarak ikiye ayrılır.¹⁸ Belâgat âlimleri ve fakihlerden bazıları bu iki kavramın yani hakikî ve mecazî anlamın tek lafızda aynı anda bir araya gelmesinin potansiyel bir anlam karışıklığına yol açabileceği veya anlatım bozukluğuna neden olabileceği endişesiyle genellikle tercih edilmediğini hatta çoğu zaman caiz görülmediğini bazıları ise bu durumun caiz ve edebî bir dil olduğunu belirtmişlerdir.¹⁹ Ancak hadislerde rastlanan ve bu genel kuralın istisnasını teşkil eden bazı kullanımlar, sözün etkisini fevkalade artırmak, belirli bir anlamı çarpıcı bir şekilde vurgulamak veya derin bir manevî mesajı daha etkili ve sanatsal bir şekilde iletmek amacını taşımaktadır. Bu tür istisnâ ve belâgatlı kullanımlar, cevâmiu'l-kelim olan Nebevî dilin eşsiz belâgat düzeyini ve lafız-mana ilişkisindeki derinliğini gözler önüne sermektedir.

Hadislerin doğru, kapsamlı ve isabetli bir şekilde anlaşılması, İslamî ilimlerin tüm dallarının ve dini bilginin temel taşlarından birini oluşturur. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sözlerinin sadece zahiri, yüzeysel manasına takılıp kalmak, çoğu zaman asıl kastedilen derin, manevî ve hikmetli mesajları gözden kaçırmaya, hatta yanlış yorumlamalara ve dolayısıyla yanlış uygulamalara yol açabilir. Mecazî ifadeler, müminlerin akıl ve tefekkür gücünü harekete geçirerek hadisleri daha geniş bir perspektifle farklı katmanlarıyla ve derinlemesine yorumlamalarını sağlar. İbn Dakîkî'l-İd'in (ö. 702/1302) *Şerhu'l-İlmâm bi-Ehâdisi'l-Ahkâm* adlı eserinde hadisleri anlama metodolojisi çerçevesinde hakikat-mecaz olgusuna özel bir yer vermesi bu konunun erken dönemlerden itibaren İslam âlimleri tarafından ne kadar önemli ve merkezi bir mesele olarak görüldüğünü açık biçimde ortaya koymaktadır.²⁰ Ayrıca Celaleddin Süyûtî (ö. 911/1505) gibi âlimler de, Kur'an ve hadislerde mecazın varlığını kabul eden cumhurun görüşünü benimseyerek mecazın dini metinlerin anlaşılmasındaki yerini sağlamlaştırmışlardır.²¹ Bu durum mecazın sadece edebî bir unsur değil aynı zamanda dini metinlerin şerh ve istinbatında vazgeçilmez bir metodolojik araç olduğunu ortaya koymaktadır.

17 Hacımüftüoğlu - Çelebi, *Teshîlu'l-belâga*, 76.

18 Abdülkâhîr el-Cürcânî, *Delâilü'l-İcâz*, thk. Mahmûd Muhammed Şakir (Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1991), 293; Ebû Al İbn Raşîk Hasan el-Keyrevânî, *el-'Umde fî mehâsinî's-ş-î'r ve âdâbih ve nakdih*, thk. Muhammed Karakazan (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1988), 1/456; Ahmet Cevdet, *Belâgat-ı Osmâniyye* (İstanbul: Âsitâne, 1310), 115; Hacımüftüoğlu - Çelebi, *Teshîlu'l-belâga*, 75-85.

19 Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Sami, *Hakikat ve Mecazın Tek Bir Lafızda Ortak Kullanılması*, 28-39.

20 Detaylı bilgi için bk. Bilgin, “İbn Dakîkûl'id'in *Şerhu'l-İlmâm bi-Ehâdisi'l-Ahkâm*'ında Hadisleri Anlama Yöntemi Olarak Hakikat-Mecaz Olgusu”, 526-546.

21 Süyûtî, *el-İtkân*, 552.

2. Umûm-u Mecaz Meselesi ve Hadislerde Umûm-u Mecaz

Hakikat ve mecazın tek bir lafızda aynı anda cem'inin hadis örneklerine geçmeden önce ilgili literatürde önemli bir alt başlık olan umûm-u mecaz kavramına değinmenin faydalı olacağı düşünülmektedir. Nitekim umûm-u mecaz klasik usûl literatüründe genelde hakikat ve mecazın cem'i tartışması içinde değerlendirilmiş başlı başına ayrı bir konu olarak sunulmamıştır. Bu terimi açıkça müstakil bir başlık olarak ele alan ve önemli bir mesele haline getiren nadir âlimlerden biri Zerkeşî'dir (ö. 794/1392). Modern dönem kaynaklarında ise çoğu kez bağımsız bir konu olarak ele alınmıştır.²² Umûm-u mecaz, bir lafzın hakikî anlamını da içinde barındıracak şekilde mecazî bir anlam ifade etmesidir. Diğer bir ifadeyle lafzın mecazî kullanımı, kapsam itibariyle hakikî manayı da içine alır.²³ Bu yönüyle umûm-u mecaz, lafzın anlam sınırlarının genişliğini ve kullanım esnekliğini göstermesi bakımından önemlidir. Birçok âlim —örneğin Aynî (ö. 855/1451) Bahrululûm Leknevî (ö. 1225/1810) ve Şevkânî (ö. 1250/1834) — umûm-u mecaz konusunda ulemâ arasında kayda değer bir ihtilaf bulunmadığı fikrinin genel kabul gördüğünü belirtir.²⁴ Bununla birlikte bazı kaynaklarda isimleri zikredilmeden bazı Şâfiîlerin ve Mu'tezilî âlimlerinin umûm-u mecazı kabul etmedikleri aktarılmaktadır. Bu âlimlerin ret gerekçeleri genellikle Hanefî âlimlerin *لَا يَبِيعُوا الدِّينَارَ* "يَا دِينَارُيْنِ، وَلَا الدِّرْهَمَ بِالْذُرْمَيْنِ، وَلَا الصَّاعَ بِالصَّاعَيْنِ، فَإِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمُ الرِّمَاءَ" (*bir dinarı iki dinara, bir dirhemi iki dirheme, bir sa'ı iki sa'a satmayın, ribâya düşmenizden korkarım*)²⁵ hadisi üzerinden yaptıkları yorumlarla ilişkilendirilir. Hanefîler, bu hadiste geçen "sa'" lafzının sadece sa' ile ölçülen yiyecekleri değil aynı zamanda farklı ölçü aletleriyle ölçülen diğer maddeleri de kapsayan geniş bir mecazî anlam taşıdığını ve lafzın hakikî anlamını da içerdiğini savunurlar. Umûm-u mecazı reddettiği iddia edilen âlimlerin ise *"بَتَعَ الطَّعَامَ مِثْلًا مِثْلٍ"* (*yiyecek karşılığında yiyecek alırken her iki yiyeceğin miktarının eşit olması gerekir*)²⁶ hadisinin "sa'" hadisini tahsis ettiğini, dolayısıyla *"bir sa'ı iki sa'a satmayın"* ifadesiyle sadece yiyecek cinsinden maddelerin kastedildiğini ve riba (faiz) durumunun sadece yiyeceklerde söz konusu olduğunu savundukları belirtilir. Yani ilk hadiste umûmilîğin söz konusu olmadığını ifade ederler. Buna karşılık Hanefî âlimleri ilk hadisteki "sa'" lafzının belirlilik takısı (elif-lam, lâ-m-ı tarif) ile geldiğini bu sebeple umûm ifade ettiğini ve ribânın farklı ölçülerde satılan bütün maddeler için geçerli olduğunu beyan ederler.²⁷

Teftâzânî (ö. 792/1390) ise *et-Telvîh* adlı şerhinde Şâfiî mezhebine atfedilen umûm-u

22 Mesela bk. Şahin, "Mecaz Kavramı Etrafında Oluşan 'Mecazın Umûmu', 'Umûmu'l-mecaz' ve 'Hakikat ile Mecazın Cem'i' İstilahlarının Kavramsal Analizi", 191-228; Aktaş - Samar, "Fıkıh Usulü ve Arap Dilinde Hakikat ve Mecazın Bir Lafızda Birleştirilmesi Meselesi", 152-174.

23 Konu ile ilgili detaylı bilgi için bk. Aktaş - Samar, "Fıkıh Usulü ve Arap Dilinde Hakikat ve Mecazın Bir Lafızda Birleştirilmesi Meselesi", 151-174; Şahin, "Mecaz Kavramı Etrafında Oluşan 'Mecazın Umûmu', 'Umûmu'l-mecaz' ve 'Hakikat ile Mecazın Cem'i' İstilahlarının Kavramsal Analizi", 191-228.

24 Ebû Muhammed Bedrüddîn el-Aynî, *'Umdetü'l-kârî şerh-u Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 314-315; Muhammed b. Alî eş-Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hakki min ilmi'l-usûl*, thk. Ebû Hafs Sâmî b. el-'Arabî el-Eserî (Riyâd: Dâru'l-Fazîle, 2000), 1/161.

25 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 10/125 (No:5885).

26 Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdulbaki (Kahire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1955), "Müsâkât", 18.

27 Sami, *Hakikat ve Mecazın Tek Bir Lafızda Ortak Kullanılması*, 38; Şahin, "Mecaz Kavramı Etrafında Oluşan 'Mecazın Umûmu', 'Umûmu'l-mecaz' ve 'Hakikat ile Mecazın Cem'i' İstilahlarının Kavramsal Analizi", 199-200.

mecazı reddeden görüşün İmam Şâfiî'ye ait olmadığını aslında Şâfiî literatüründe umûm-u mecazı yasaklayan açık bir ifade bulunmadığını ifade eder. Ona göre bazı Şâfiîlerin "sa"" hadisini sadece yiyecek türlerine has kılmaları umûm-u mecazı reddettikleri anlamına değil ribânın illetini yiyecek cinsine bağlamalarına dayanır.²⁸ Sonuç olarak umûm-u mecaz meselesi hem dilin mecazî genişliğini hem de şer'î metinlerin anlam sınırlarının belirlenmesinde nasıl işlevsel kılındığını gösterir. Böylece hakikat-mecaz tartışmalarının pratik fikhî uygulamalara yansıyan yönlerinden biri olarak literatürdeki yerini alır.

Mesela gündelik Türkçe kullanımında oldukça yaygın olan "amcamlar geldi" ifadesi belâgat literatüründe "umûm-u mecaz" kabilinden yani mecazın yaygın ve genel bir kullanımı şeklinde örneklenmiştir. Bu ifadede "amca" kelimesinin sadece amcanın şahsını değil aksine amcanın ailesiyle birlikte geldiği durumları da kapsadığı belirtilmiştir. Hatta bazen amcanın bizzat kendisi gelmesi dahi sadece ailesi geldiğinde veya amcadan bahsederken o aileden herhangi birinin gelişi kastedildiğinde de bu ifadenin kullanıldığına dikkat çekilmiştir.²⁹ Bu örnek bir lafzın nasıl geniş bir anlam alanına sahip olabileceğini somutlaştırmaktadır. Belâgat açısından bu durum "amcalar" lafzının hakikî manası (sadece amcanın kendisi veya bizzat gelmesi) yerine "amcanın ailesi", "amcanın beraberindeki kişiler" veya "amcanın temsil ettiği topluluk" gibi mecazî bir anlamda kullanıldığını açıkça göstermektedir. Bu ifadede kastedilen anlamda mecazî tarafın yani lafzın asıl manasının dışındaki genişletilmiş anlamın daha ağır basması nedeniyle bu umûm-u mecaz olarak kabul edilir.³⁰ Umûm-u mecaz, bir lafzın birden fazla manada kullanılmasına imkân tanıyan bağlamın belirleyici olduğu ve dilin doğal akışında yaygınlaşmış bir mecaz türüdür. Bu dilin yaşayan ve gelişen yapısının bir göstergesidir.

Hadis metinlerinde de benzer şekilde bir lafzın zahiri sözlük anlamının ötesinde o lafzın genellikle kullanıldığı geniş bir anlam yelpazesini kapsayan mecazî kullanımlara rastlamak mümkündür. Hadislerin doğru bir şekilde yorumlanmasında bu tür mecazî genişlemeleri ve umûm-u mecazları dikkate almak metinlerin asıl maksudını ve derin manalarını anlamak için elzemdir. Aksi takdirde metinlerin sadece literal (kelime kelime) anlamına bağlı kalmak hadisin ruhuna ve amacına aykırı, dar yorumlara yol açabilir. Örneğin bir hadiste geçen "insanlar" ifadesinin belirli bir zümreyi veya belirli özelliklere sahip kişileri kastetmesi, umûm-u mecaza bir başka örnek teşkil edebilir. Hadis şarihleri bu tür kullanımları dilin zenginliğini ve Nebvî anlatımın hikmetini göz önünde bulundurarak açıklamışlardır. Zira bu tür kullanımlar mesajın daha kapsayıcı ve genellenebilir olmasını sağlar.

3. Hakikat ve Mecazın Bir Lafızda Cem'i

Bir lafzın aynı anda hem hakikî hem de mecazî anlamı taşıyıp taşıyamayacağı meselesi İslam âlimleri arasında yüzyıllardır süregelen derin bir tartışma konusudur. Bazı usûlcüler ve dil âlimleri, bir lafzın hem vaz'edildiği asıl manasında hem de o anlamdan çıkarak başka bir bağlamsal anlamda eşzamanlı olarak kullanılmasının mantıken imkânsız olduğunu savunur. Bu görüşü savunanlar hakikat ve mecazın aynı anda bir lafızda toplanmasının iki zıt durumu bir arada var kılmak anlamına geleceğini, bunun da dilin tabiatına ve anlamın

28 Teftâzânî, *Şerhu't-Telviḥ 'ale't-Tavdîḥ*, 1/181.

29 Sami, *Hakikat ve Mecazın Tek Bir Lafızda Ortak Kullanılması*, 45.

30 Sami, *Hakikat ve Mecazın Tek Bir Lafızda Ortak Kullanılması*, 45.

netliğine aykırı olduğunu belirtirler. Buna karşılık İmam Şâfiî (ö. 204/820) gibi bazı alimlere göre ise karine bulunduğu takdirde bir lafzın hem hakikat hem mecaz anlamı bir arada taşınması mümkündür.³¹ Nitekim Kur'an'daki bazı ifadelerde “baba” veya “anne” kelimeleri hem gerçek hem de mecazî anlamda yorumlanmıştır. Mesela “وَلَا تُكْخُوا مَا تَكْخُوا أَتَاؤُكُمْ مِنَ النَّسَاءِ...” (*babalarınızın nikahladığı kadınları nikahlamayın*) ayetinde³² “baba” hem öz baba hem de ataları kapsayacak biçimde kullanılmıştır. Bu mesele sadece lügat düzeyinde değil fıkıh hükümleri açısından da belirleyici olmuş; içki yasağı, emir ve nehiy sîgaları gibi birçok konuda hakikat ve mecazın aynı anda bir lafızda toplanıp toplanamayacağı tartışması farklı hükümler ortaya çıkarmıştır. Ayrıca belâgat ilminde bu konu istihdam kavramıyla ilişkilendirilmiş, bir lafzın bağlama veya zamire dayalı olarak birden fazla anlama delalet etmesi, Kur'an'ın çok yönlü beyan üslubunun bir tezahürü olarak değerlendirilmiştir. Sonuç olarak hakikat ve mecazın bir lafızda cem'i meselesi, dilin ifade imkânlarıyla fıkıh usûlünün yorum sınırlarının kesiştiği, anlamın karineye dayalı genişlemesini tartışmaya açan önemli bir teorik problem olarak İslam düşüncesinde yerini korumaktadır.³³

Esasında hakikat ve mecaz konusu esasen dil ve belâgat ilimlerine ait bir mesele olmakla birlikte hakikat ile mecazın bir lafızda birlikte bulunması (cem'i) meselesi bu alanlara dair eserlerde neredeyse hiç işlenmemiştir. Lafızların farklı anlamlar taşınması ve bu anlamların farklı hükümlere yol açabilmesi sebebiyle konu daha çok fıkıh ve usûl-i fıkıh ilimlerinin ilgi alanına girmiş ve bu disiplinler içerisinde gelişmiştir. Zamanla bir dil meselesi hâline gelen bu konu tefsir ve hadis gibi nasların lafızlarını inceleyen diğer ilimlerde de bir dil kuralı olarak benimsenmiştir. Fıkıh mezheplerine —özellikle Hanefîler ve Şâfiîlere— ait görüşlerin, mensubu oldukları âlimler nezdinde dil kurallarının belirlenmesine kadar etkili olacak biçimde bir usûl yaklaşımına dönüşmesi gerek müfessirler gerekse hadis şârihleri arasında bu meselede önemli ihtilafların ortaya çıkmasına neden olmuştur.³⁴

4. Hadislerde Hakikat ve Mecazın Cem'ine Örnekler ve Hadis Şârihlerinin Yaklaşımları

Âlimler arasında yüzyıllardır devam eden ve İslamî ilimler metodolojisi açısından büyük önem taşıyan meselelerden biri de hakikat ve mecazın tek bir lafızda aynı bağlamda cem'i (bir araya getirilmesi) meselesidir. Bazı âlimler anlam karışıklığına ve metnin amacının netliğini kaybetmesine yol açabileceği gerekçesiyle bu durumu caiz görmezken diğer bir kısmı ise dilin ve anlatımın zenginliği açısından bunun mümkün ve caiz olduğunu savunmuşlardır.³⁵

31 Detaylı bilgi için bk. Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Efğânî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 1/177; Hasan b. Muhammed b. Mahmûd el-Attâr, *Hâşiyetü'l-Attâr alâ Şerhi'l-Celâli'l-Mahallî alâ Cem'i'l-Cevâmi'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/390; Ebû Bekir Muhammed b. et-Tîb b. Muhammed el-Bâkîllânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, thk. Abdulhamîd b. Alî Ebû Zenîd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 1/135; Sami, *Hakikat ve Mecazın Tek Bir Lafızda Ortak Kullanılması*, 45.

32 en-Nisa 4/22.

33 Konu hakkındaki tartışmalar ve detaylı bilgi için bk. Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/171-177; Attâr, *Hâşiyetü'l-Attâr alâ Şerhi'l-Celâli'l-Mahallî alâ Cem'i'l-Cevâmi'*, 1/390; Vehbe b. Mustafâ ez-Zuhaylî, *Usûlu'l-Fikhi'l-İslâmî* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1986), 1/305-306; Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min 'İlmi'l-Usûl*, thk. Muhammed, Abdurrahmân el-Mar'aşlî (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2011), 2/630-631; Teftâzânî, *Şerhu't-Telvîh 'ale't-Tavdîh*, 1/162-163; Sami, *Hakikat ve Mecazın Tek Bir Lafızda Ortak Kullanılması*, 45-71.

34 Sami, *Hakikat ve Mecazın Tek Bir Lafızda Ortak Kullanılması*, 64.

35 Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/174.

Hadislerde de bir lafzın farklı bağlamlarda hem hakikî hem de mecazî anlamları aynı anda taşıyabileceği durumlar olabilir. Bu durum hadisin geçtiği siyak ve sibakın (lafzın bulunduğu metinsel bağlamın) iyi bir şekilde değerlendirilmesini ayrıca hadisin genel mesajının ve diğer naslarla olan uyumunun göz önünde bulundurulmasını gerektirir. Lafzın hangi manada kullanıldığını anlamada bağlam, karineler ve diğer deliller belirleyici olacaktır. Rif'at Ahmed Zencîr'in de belirttiği gibi Münâvî gibi bazı âlimler hadislerin temel tebliğ ve teşrî yönünü göz önünde bulundurarak genellikle hakikî anlama meyilli olmuşlardır. Ancak bazen hakikat ile mecazî bir araya getirme çabaları da gözlemlenmiş yani lafzın hem hakikî hem de mecazî anlamlarının aynı anda kastedilebileceği kabul edilmiştir.³⁶ Bu hadisleri yorumlarken sadece lafzın zahirine değil aynı zamanda ruhuna ve amacına nüfuz etmenin önemini vurgular.

Hadislerde hakikat ve mecazın stratejik ve etkileyici bir biçimde birlikte kullanımı, Nebvî hitabetin inceliklerini, Arap dilinin ifade gücünü ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) mesajlarını aktarmadaki dehasını gözler önüne sermektedir. Bu bölümde yukarıda teorik çerçevesi çizilen konuların somut örneklerle desteklenmesi amacıyla, hakikat ile mecazın etkileşimini net bir şekilde ortaya koyduğu tespit edilen hadis-i şerifler ve ilgili dilsel örnekler Arapça metinleri, Türkçe anlamları, şerhleri ve belâgat açısından değerlendirmeleriyle birlikte ele alınacaktır. Bu örnekler mecazın sadece bir dilsel süsleme olmadığını aksine hadislerin anlam derinliğini artıran ve mesajı daha etkili kılan vazgeçilmez bir unsur olduğunu kanıtlayacaktır.

Hadislerde hakikat ve mecaz müşterekliği bir lafzın aynı anda hem sözlükteki asıl anlamını (hakikî) hem de bağlamsal veya temsilî anlamını (mecazî) taşıyabilecek şekilde kullanılması anlamına gelir. Arap dilinin belâgat imkânları tek bir lafzın çok yönlü anlamlara taşıyıcı olmasını mümkün kılarken bu durum hadislerin hem zahirî hem de batınî boyutlarıyla kavranmasını sağlar. Lafzın bir yandan literal (dilbilimcinin koyduğu) anlamını muhafaza ederken öte yandan mecazî bir derinlik kazanması dinleyicide hem entelektüel hem de duygusal bir yankı oluşturur. Bu nedenle hakikat ve mecazın aynı lafızda müşterek olarak bulunması sadece edebî bir tercih değil; aynı zamanda dinî mesajların etkin, katmanlı ve kapsayıcı biçimde iletilmesini sağlayan güçlü bir ifade biçimidir. Bu bölümde önce bu müşterekliğin teorik dayanakları ele alınacak ardından hadis metinlerinden seçilen temsilî örnekler üzerinden söz konusu müşterekliğin nasıl bir anlam derinliği oluşturduğu tahlil edilecektir. Böylece hem klasik belâgat geleneği hem de çağdaş yaklaşımlar doğrultusunda hakikat-mecaz müşterekliğinin ne tür sonuçlar doğurduğu bilimsel bir zeminde değerlendirilecektir.

İbn Dakîkî'l-İd Şerhu'l-İlmâm bi Ehâdîsi'l-Ahkâm adlı eserinde hakikat ve mecaz anlamlarının bir lafızda birlikte bulunabileceğini kabul edenlerin görüşüne değinir. Ona göre bu görüşü savunanlar أهریقوا علی بوله سجلاً من ماء "bedevinin bevlettiği yere bir kova su dökün"³⁷ hadisini örnek gösterirler. Bu hadisteki emir ifadesi aynı anda hem vücûb hem de nedb anlamın-

36 Muhammed Rif'at Ahmed Zencîr, *Dirâsât fi'l-belâgati'n-nebeviyye eş-şerîfe* (Dubai - İmârât: Câizet-ü Dubai ed-Devliyye li'l-Kur'ân el-Kerîm, 2015), 168.

37 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh (en-Nüshatü's-Sultâniyye)*, (Kahire: Mektebetü't-Taberî, 2010), Buhârî, "Edeb", 80.

da kullanılmıştır.³⁸ İbn Dakîkî'l-İd bu durumu şöyle açıklar: Bir bedevî mescitte bevledince Resûlullah ashâbına o necasetin üzerine bir kova su dökmelelerini emretmiştir. Bu emir necaseti giderecek miktardaki suyun kullanılmasında vücûb ifade ederken fazladan su dökülmesi konusunda ise nedb anlamı taşımaktadır. Böylece bu emir lafzında hakiki ve mecazî anlam aynı anda birlikte bulunmuştur. Çünkü emir sigasında ya da emre benzer bir sigada (şibh-i emir) gelen bir lafız hakiki anlamda vücûb, mecazî anlamda da nedb (mendub, müstehab) ifade eder.³⁹

Benzer bir durum Abdullah b. Ömer'in rivayet ettiği şu hadiste görülmektedir: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَهَى يَوْمَ حَبْيَرٍ عَنْ أَكْلِ الثُّومِ، وَعَنْ لُحُومِ الْحُمُرِ الْأَهْلِيَّةِ “Resûlullah (s.a.s.) Hayber'in fethedildiği gün sarımsak ve evcil eşeklerin etini yemeyi yasakladı.”⁴⁰ İbn Hacer el-Askalânî *Fethu'l-Bârî* adlı Buhârî şerhinde hadisteki “نهى” fiilinin aynı anda hem tahrîm (haram kılma) hem de kerâhet (mekruh kılma) anlamını taşıdığını belirtir. Ona göre sarımsak yemek mekruh, evcil eşek eti yemek ise haram olup bu şekilde fiil, hakiki ve mecazî anlamları aynı anda ifade etmektedir.⁴¹ Aynî ise *Umdetu'l-Kârî* adlı eserinde hadisteki “نهى” fiilinde hakikat ve mecazın birlikte bulunmadığını savunur. Ona göre bu durum “umûmu'l-mecâz” kapsamındadır; yani fiil aynı anda hem tahrîm hem kerahet ifade ederken, bu hakikat ve mecazın aynı anda bir lafızda cem'i değil umûm-u mecaz kabilinden bir kullanımdır.⁴² Ancak biz bu noktada Aynî'nin görüşüne katılmıyoruz. Zira hadisteki “نهى” fiilinde mecazî anlam hakikî anlamdan daha baskın değildir. Umûmu'l-mecaz durumunda mecazın hakikati kuşatması veya ondan daha güçlü olması gerekir. Oysa bu hadiste böyle bir üstünlük söz konusu değildir. Aksine hakikî ve mecazî anlamlar eşit derecede birlikte ifade edilmiştir. Sonuç olarak bu örneklerde fiil aynı anda hem hakikat hem de mecaz anlamlarını taşımaktadır. Ancak bu birliktelik mana yönünden değil hüküm yönündendir.

İbn Dakîkî'l-İd أَشْبَغَ الْوُضُوءَ، وَبَالَغَ فِي السَّيِّئَاتِ، إِلَّا أَنْ تَكُونَ صَائِمًا “Tastamam bir abdest al. Oruçlu değilsen burnuna iyice su çek” hadisindeki أَشْبَغَ ifadesinde de hakikat ve mecazın cem'inin söz konusu olabileceğini belirtir. Zira “isbâğ” ifadesi abdest organlarının temizleyici su ile eksiksiz olarak yıkanmasını ve farz olan görevin yerine getirilmesini kapsar. Eğer bu isbâğ emri müstehaplara yani abdestte yıkanması farz olmayan organlara hamledilecek olursa, o zaman bu durumda lafzın hem hakikî hem de mecazî anlamında kullanılması söz konusu olur.⁴³ Tîbî'ye göre Hz. Peygamber'in bu hadisteki öğüdü, abdestin sadece şeklen değil tamlik, özen ve temizlik yönünden en mükemmel biçimde yapılması gerektiğini öğretir. Bu da suyun ulaşması gereken tüm bölgelere ulaşması, parmak aralarının temizlenmesi ve burna suyu iyice çekme gibi ayrıntıları kapsar.⁴⁴

“El” kelimesi hakikî anlamda “vücutta bulunan ve kavrama, tutma gibi işlevleri olan bir

38 Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh et-Tîbî, *Şerhu'l-mişkât (el-kâşif an hakâiki's-sünen)*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Riyâd: Mektebetu Nizar el-Bâz, 1997), 3/835.

39 Ebu'l-Feth Takiyyuddîn Muhammed b. Ali b. Vehb İbn Dakîkî'l-İd, *Şerhu'l-İlmâm bi ehâdîsi'l ahkâm*, thk. Muhammed Hallûf Abdullâh (Dimeşk: Dâru'n-Nevâdir, 2009), 1/535.

40 Buhârî, “Megâzî”, 36.

41 Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed İbn Hacer el-Askalânî - Ebû Kuteybe Nazr Muhammed el-Faryâbî, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Riyad: Dâru Tîbe, 2005), 9/323.

42 Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 17/328.

43 İbn Dakîkî'l-İd, *Şerhu'l-İlmâm bi ehâdîsi'l ahkâm*, 4/129.

44 Tîbî, *Şerhu'l-mişkât (el-kâşif an hakâiki's-sünen)*, 3/799.

organ”dır. Bu kelimenin ilk ve doğrudan anlamıdır. Ancak belâgat ilmi açısından bu kelime mecazî anlamda da son derece yaygın ve güçlü bir şekilde kullanılır. Özellikle başkalarına ihsan, yardımda bulunma, bağış yapma veya hükmetme gibi eylemlerde en çok kullanılan ve en belirgin organ olması sebebiyle “el”, mecazî olarak “yardım”, “cömertlik”, “iktidar” veya “nimet” anlamlarındadır.⁴⁵ Bu mecazî kullanım organın fonksiyonu ile soyut kavram arasında güçlü bir ilişki kurar. Bu durum mecaz-ı mürselin açık bir örneğidir. Zira burada “el” organı kendisiyle gerçekleştirilen eylem (yardım etme, verme) ile güçlü ve doğrudan bir alaka (ilişki) içindedir. Uzuvi kendi işlevini veya sonucunu ifade etmek için kullanılmıştır. Bu tür mecazlar soyut kavramları somut bir şekilde ifade ederek mesajın daha anlaşılır, daha etkileyici ve daha akılda kalıcı olmasını sağlar. Fiziksel bir eylem üzerinden ahlaki bir erdemin vurgulanması Nebevî hitabetin ikna ediciliğini artırır.

Hadislerde “*elin üstünlüğü*”, “*elin verilmesi*”, “*Allah’ın eli*” gibi ifadeler çoğunlukla bu mecazî anlamda kullanılarak yardımlaşma, cömertlik, Allah’ın kudreti ve nimeti gibi önemli değerler ve kavramlar vurgulanır. Örneğin meşhur bir hadiste şöyle buyrulur; “الْيَدُ الْعَلْيَا خَيْرٌ مِنَ الْيَدِ السُّفْلَى” (Veren el, alan elden daha hayırlıdır (üstündür)).⁴⁶ Bu hadiste geçen “veren el” (اليد العليا) hakikî anlamda fizikî bir elden ziyade sadaka veren, bağışta bulunan, muhtaçlara yardım eden, aktif ve cömert olan kimseyi; “alan el” (اليد السفلى) ise yardım alan, muhtaç olan veya pasif durumda bulunan kimseyi ifade eder. Hadislerdeki mecazî ifadeler konusunda müstakil bir çalışma yapan Duran Ekizer de *Sahîhayn’da Mecaz* adlı eserinde bu tür “el” kullanımlarının mecazî olduğunu belirtir.⁴⁷ Bu örnek mecazî kullanımların hadislerdeki mesajı nasıl güçlendirdiğini, soyut kavramları nasıl somutlaştırarak insan zihnine daha iyi yerleştirdiğini ve ahlaki değerleri nasıl teşvik ettiğini açıkça gösterir. Hadis şârihleri bu hadisi açıklarken sadece mâlî yardımlaşmayı değil aynı zamanda bilgi verme, zaman ayırma ve manevî destek gibi her türlü cömertliği de bu kapsamda değerlendirmişlerdir. Zira her tür verme eylemi bu mecazın kapsamına girer.

Tîbî’ye göre Hz. Peygamber’in minberde buyurduğu “*Üst el, alt elden hayırlıdır; üst el veren, alt el ise isteyenidir*” hadisi; veren, kanaatkâr ve dilenmekten uzak duran kişinin üstünlüğünü vurgular. “*Üst el*” ifadesi hem başkalarına malını veren el hem de başkasından istemekten kaçınan ve onurlu el anlamına gelir; buna karşılık “*alt el*” isteyen, başkasına muhtaç ve zilete düşen eldir. Hadiste geçen “*Senden sonra kimseden bir şey istemeyeceğim*” ifadesi malın eksilmesinden kaçınma ve başkalarına muhtaç olmama kararlılığını gösterir. Tîbî’ye göre bu söz, üst el olmanın faziletini duyunca sahabî tarafından söylenmiş olup müminin hem başkasına muhtaç olmaktan kaçınması hem de imkân bulduğunda cömertçe başkalarına vermesi gerektiğini öğretir. Bu bağlamda sadaka ve infak yalnızca maddî bir eylem değil aynı zamanda onur ve manevî değer in ifadesidir.⁴⁸

Hadislerde, organ olarak dilin kullanımına örnek olarak ise “الْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ” (Müslüman; elinden ve dilinden diğer Müslümanların selâmette olduğu kimsedir)⁴⁹ hadisi ele alınabilir. Burada “el” ve “dil” kelimeleri fiziksel organ anlamında hakikat olmakla birlikte bu

45 Ekizer, *Sahîhayn’da Mecâz*, 122.

46 Buhârî, “Zekât”, 18.

47 Ekizer, *Sahîhayn’da Mecâz*, 122.

48 Tîbî, *Şerhu’l-mışkât (el-kâşifan hakâiki’s-sünen)*, 5/1514.

49 Buhârî, “İmân”, 4.

hadiste mecazî olarak Müslüman'ın eylemleri ve sözleri anlamında kullanılmıştır. Bu Müslüman'ın sadece fiziksel olarak değil söz ve davranışlarıyla da başkalarına zarar vermemesi gerektiğini vurgulayan bir ifadedir.

Kalp için ise “*أَلَا وَإِنَّ فِي الْجَسَدِ مُضَغَةً إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ ، وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَسَدُ كُلُّهُ أَلَا وَهِيَ الْقَلْبُ*” (*Dikkat edin! Şüphesiz ki bedende bir et parçası vardır ki o sağlıklı olursa bedenin tamamı sağlıklı olur ve eğer o bozulursa da bedenin tamamı bozulur. Dikkat edin! işte o kalptir*)⁵⁰ hadisine bakılabilir. Bu hadiste ise Resûlullah (s.a.s.) ‘الْقَلْبُ’ kelimesinin ıslahı ve fesadı noktasında hakikat ve mecazı aynı anda tek bir lafızda kullanmıştır. Çünkü bundan hem gerçek (maddi) kalp hem de mânevî kalp eşit miktarda kastedilmiştir. Eğer maddi olan kalbi (organı) kastettiği ihtimalinin fazla olduğu veya tam tersinin olduğu düşünülürse o zaman buradaki sanatın; beyân sanatlarından ‘kinâye’ veya bedî sanatlarından ‘tevriye’, ‘istihdâm’ veya ‘tazmîn’ olabileceği farklı anlamaya binaen farklılık arz edecektir.

Başka bir örnek olarak; Rif’at Ahmed Zencîr *Dirâsât fi'l-Belâğati'n-Nebeviyyeti's-Şerife* adlı eserinde Münâvî'nin bir hadis üzerindeki yorumlarını aktarırken “deveyi yüklenmek” ifadesinde mecazın varlığını ve bunun ne anlama geldiğini detaylıca ele almıştır. Bu hadis Kıyamet günündeki hesaplaşmanın şiddetini ve adaletsizliğin sonuçlarını mecazî bir dille tasvir etmektedir. “*إِنِّي اللَّهُ يَا أَبَا الْوَلِيدِ لَا تَأْتِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِبَعِيرٍ تَحْمِلُهُ لَهُ رَعَاءٌ*” (*Allah'tan kork ey Ebu'l-Velid! Kıyamet günü böğüren bir deveyi yüklenmiş olarak gelme!*) hadisinde geçen “*بِئَعِيرٍ تَحْمِلُهُ لَهُ رَعَاءٌ*” ifadesi zahiren fizikî ve hakikî bir yüklenmeyi akla getirirse de hadisin genel bağlamı Kıyamet günüyle ilgili diğer naslar ve akli deliller dikkate alındığında mecazî bir anlam taşımaktadır. Bu durum hadis şerhi metodolojisindeki farklı yaklaşımları ortaya koyar.⁵¹

Münâvî gibi bazı âlimler hadislerin teşrî' ve teblîğ amacı taşıdığından anlamın net ve kesin olması gerektiği ilkesinden hareketle bu tür ifadelerde genellikle hakikî anlamı tercih etme eğilimindedirler. Bu bağlamda Münâvî bu “yüklenmenin” Kıyamet günü kul hakkı yiyen veya emanete ihanet eden kişinin o hakların somutlaşmış hali olan deveyi gerçekten sırtında taşıyacağı şeklinde hakikî bir yüklenmeyi ifade edebileceğini belirtir. O “*Bu haml (yüklenme) hakikîdir*” demiştir.⁵² Bu yorum amellerin ve hakların Kıyamet günü somutlaşması inancıyla örtüşerek adaletin tecellisinin çarpıcı bir görselini sunar. Ancak Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi bazı âlimler ve cumhur-u ulemânın diğer bir kısmı bu “yüklenmenin” mecazî olduğunu savunmuşlardır. Onlara göre bu ifade “o şeyin günahını, vebalini, sorumluluğunu yüklenmek” veya “o şeyin ortaya çıkardığı zorluk ve meşakkatî çekmek” anlamına gelir. Yani haksız yere alınan bir deve yüzünden kıyamet günü çekilecek sıkıntı, utanç, ağır hesap ve azabın şiddeti o deveyi fizikî olarak taşımaya benzetilmiştir. “Böğüren” ifadesi ise deveden alınan hakkın sahibi tarafından Kıyamet günü deveyi taşıyan kişinin aleyhine şikâyetle bulunulacağı o hakkın açıkça ve alenen ortaya konulacağı anlamına gelir. Dolayısıyla “yüklenmek”ten kasıt “o şeyin vebalini ve günahını taşımak”tır. Zencîr, Kurtubî'nin

50 Buhârî, “îmân”, 39; Müslim, “Müsakat”, 108; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd ibn Mâce el-Kazvîni, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnâût vd. (Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), “Fiten”, 14.

51 Zencîr, *Dirâsât fi'l-belâğati'n-nebeviyye eş-şerife*, 167-168.

52 Zeynüddîn Muhammed Abdürreâf b. Tâcil'arîfin b. Nûriddîn Alî el-Haddâdî el-Münâvî, *Feyzu'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr*, thk. Macit el-Hamevî (Mısır: el-Mektebetü'l-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1357), 1/123; Zencîr, *Dirâsât fi'l-belâğati'n-nebeviyye eş-şerife*, 168.

(ö. 671/1273) de bu mecazî yorumu “hakikatten mecaza ve teşbihe bir dönüş” olarak değerlendirdiğini ancak Münâvî’nin “hakikat önceliklidir zira engelleyici bir durum yoktur” diyerek hakikî anlamı savunduğunu belirtir.⁵³ Bu tartışma hadis yorumunda müfessir ve muhaddislerin farklı metodolojik yaklaşımlarını dilbilimsel tercihlerin nasıl farklı yorumlara yol açabileceğini ve bağlamın anlamlandırmadaki rolünü gösterir.

Hadislerde hakikat ve mecazın tek lafızda cem’i konusunun diğer bazı örneklerine kısaca değinmek yerinde olacaktır. Mesela Buhârî’nin (ö. 256/870) ilk hadisi olan “إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ، وَإِنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَا نَوَى، فَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى دُنْيَا يُصِيبُهَا، أَوْ إِلَى امْرَأَةٍ يَنْكِحُهَا فَهَاجِرٌ إِلَى مَا هَاجَرَ إِلَيْهِ” (Şüphesiz ki ameller niyetlere göredir. Herkese niyet ettiği şey vardır. Kimin hicreti Allah ve Resûlü içinse onun hicreti Allah ve Resûlü’nedir. Kimin hicreti de elde edeceği bir dünyalık veya evleneceği bir kadından dolayı ise onun hicreti de hicret ettiği şeyedir)⁵⁴ hadisinde “hicret” kelimesi hem fiziksel yer değiştirmeye (hakikat) hem de manevi yöneliş (mecaz) anlamında kullanılmıştır. Bu hadiste “hicret” kelimesi hem fiziksel olarak bir yerden başka bir yere gitmeyi (hakikat) hem de manevi olarak bir amaca yönelmeyi (mecaz) ifade etmektedir. Bu kelimenin anlam derinliğini ve anlatım gücünü artıran bir kullanımdır.

Diğer bir örnek olan “اَطْلُبُوا الْعِلْمَ وَلَوْ كَانَ فِي الصَّيْنِ” (İlim Çin’de dahi olsa alınız)⁵⁵ hadisi her ne kadar Kütüb-i Sitt’e’de yer almasa da konunun daha iyi anlaşılması açısından güzel bir örnektir. Nitekim “Çin” kelimesi gerçek bir coğrafi konum (hakikat) olmasının yanında ilmin zorlu ve uzak yerlerde bile aranması gerektiğini (mecaz) ifade etmektedir. Bu ilmin önemini ve ona ulaşmak için gösterilmesi gereken çabayı vurgulayan mecazî bir ifadedir.

Yine başka bir örnek olan “إِنْقُضُوا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ فَإِنَّهُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ” (Müminin ferasetinden sakının. Çünkü o, Allah’ın nuru ile bakar)⁵⁶ hadisinde de aynı durum söz konusudur. Burada nur kelimesi gerçek ışık (hakikat) olmasının yanında Allah’ın (c.c.) ilhamı ve yardımıyla doğruyu görme yeteneği (mecaz) anlamında kullanılmıştır. Bu müminlerin Allah’ın (c.c.) yardımıyla doğruyu görebildiklerini ve bu nedenle onların ferasetine dikkat edilmesi gerektiğini vurgulayan bir mecazî ifadedir.

Bu hadislerde görüldüğü gibi bazı durumlarda hakikat ve mecaz aynı lafızda birlikte kullanılabilir. Ancak bu durum genellikle sözün etkisini artırmak belirli bir anlamı vurgulamak veya derin bir manevî mesaj iletmek amacıyla yapılmıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışmada İslamî ilimler geleneğinde asırlardır tartışılan “hakikat ve mecazın aynı lafızda cem’i” meselesini hadisler bağlamında ele alınarak dilbilimsel, belâğî ve usûlî boyutlarıyla değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular hadislerdeki dilsel yapıların sadece lafzî değil aynı zamanda farklı anlamlara sahip olduğunu ve bu manaların anlaşılmasında mecazın belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir. Arap dilinin doğal esnekliği Nebevî hitabın temsili/teşbihî yapısıyla birleştiğinde hakikat ve mecazın eşzamanlı kullanımı anlamın

53 Zencîr, *Dirâsât fi’l-belâğati’n-nebeviyye eş-şerife*, 167-168.

54 Buhârî, “Bed’ü’l-Vahy”, 1.

55 Ebûbekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Şu’abü’l-îmân*, thk. Abdülaliyy Abdülhamîd (Bumbâi: Mekte-tü’r-Rüşd, 2003), 3/193 (No:1543).

56 Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Musa et-Tirmizî, *Sünenü’t-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir - Muhammed Fuad Abdulkaki (Mısır: Mektebetü Mustafa el-Bâbî, 1395), “Tefsîr”, 16.

hem zenginleşmesine hem de tebliğdeki etkinliğin artmasına katkı sağlamaktadır.

Hadislerdeki mecazî anlatımlar İslamî mesajın evrenselliğini güçlendiren bir dilsel strateji olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlatım tarzı hem soyut hakikatleri somutlaştırarak akla yaklaştırmakta hem de duygusal ve manevi etkiyi derinleştirmektedir. Özellikle “el”, “kalp”, “nur” gibi kavramların hem hakikî hem mecazî anlamlarda kullanıldığı hadis örnekleri Resûlullah'ın (s.a.s.) dilinde anlamın çoğalmasını sağlayan yüksek bir belâgat üslubunun varlığını ortaya koymaktadır. Bu çok katmanlılık hadislerin sadece bir hukukî veya ahlâkî metin değil aynı zamanda güçlü bir edebî ve retorik yapı taşıdığını göstermektedir.

Münâvî, Aynî, İbn Hacer ve İbn Dakîkî'l-İd gibi klasik şârihlerin yorumları üzerinden yapılan analizler, hakikat ve mecazın bir lafızda cem'inin sadece teorik bir dil meselesi değil aynı zamanda hadis yorumunda metodolojik bir sorun olduğunu ortaya koymuştur. Bazı âlimler nasların teşrîf yönü itibarıyla anlamın kesinliğini korumak için hakikate öncelik vermiş; bazıları ise mecazın mesajın etkisini ve kapsamını genişleten bir yön taşıdığını savunmuştur. Bu tartışma hadislerin anlaşılmasında dilbilimsel indirgenen yaklaşımların sınırlarını ve mecazın doğru yorumlanmasının ilmî zaruretiyi açık biçimde ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak hakikat ve mecazın etkileşimini dikkate alan bir yorum yaklaşımı hadislerin anlam inşasında dengeleyici bir rol üstlenmektedir. Bu yaklaşım bir yandan metnin zahirini korurken diğer yandan onun ruhuna ve hikmetine nüfuz etmeyi mümkün kılar. Böylece hadislerin modern dönemde yeniden okunması sadece kelimelerin yüzeysel anlamına indirgenmeden; bağlam, maksat ve belâgat unsurlarıyla birlikte vecîz bir şekilde gerçekleştirilebilir.

Gelecekte yapılacak araştırmalar hadis külliyatı üzerinde dijital metin analizleri ve çağdaş dilbilim yöntemleri kullanarak hakikat-mecaz ilişkisini sistematik biçimde tasnif etmeye yönelebilir. Böyle bir metodoloji klasik belâgat mirasını modern hermenötik yaklaşımlarla buluşturarak hadis ilimlerinde yeni ve bütüncül bir anlam yorum paradigmasının gelişmesine katkı sağlayacaktır.

Son tahlilde hadislerde hakikat ve mecazın cem'i meselesi sadece dilin ifade gücüne değil aynı zamanda İslam düşüncesinin anlam derinliğine ışık tutmaktadır. Bu yönüyle Nebevî beyanın hem hakikî hem mecazî boyutlarıyla kavranması hadislerin çağlar üstü hikmetini idrak etmek ve onu günümüz insanına en doğru şekilde aktarmak açısından vazgeçilmez bir ilmî sorumluluk olarak karşımızda durmaktadır.

Kaynakça | References

- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Ahmet Cevdet. *Belâgat-ı Osmâniyye*. İstanbul: Âsitâne, 1310.
- Aktaş, Osman - Samar, Mahmut. "Fıkıh Usulü ve Arap Dilinde Hakikat ve Mecazın Bir Lafızda Birleştirilmesi Meselesi". *Mevzu - Sosyal Bilimler Dergisi* 7 (2022), 151-174. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6355320>
- Attâr, Hasan b. Muhammed b. Mahmûd. *Hâşiyetü'l-Attâr alâ Şerhi'l-Celâli'l-Mahallî alâ Cem'î'l-Cevâmî'*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn. *Umdetü'l-kârî şerh-u Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 25 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Bâkillânî, Ebû Bekir Muhammed b. et-Tîb b. Muhammed. *et-Takrîb ve'l-irşâd*. thk. Abdulhamîd b. Alî Ebû Zenîd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1998.
- Bâtâhir, İbn İsâ. *el-Belâgatü'l-Arabîyye mükaddimât ve tatbiât*. Dârü'l-Kütübi'l-Cedîd'l-Müttehîde, 2008.
- Beyhakî, Ebûbekir Ahmed b. Hüseyin. *Şu'abü'l-îmân*. thk. Abdülaliyy Abdülhamîd. Bum-bâi/Hindistan: Mektetü'r-Rüşd, 2003.
- Bilgin, Recep. "İbn Dakîkûl'îd'in Şerhu'l-İlmâm bi-Ehâdisi'l-Ahkâm'ında Hadisleri Anlama Yöntemi Olarak Hakikat-Mecaz Olgusu". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 28/2 (2024), 526-546. <https://doi.org/10.18505/cuid.1416710>
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmî'u's-sahîh (en-Nüshatü's-Sultâniyye)*. Kahire: Mektebetü't-Taberî, 2010.
- Creswell, John W. *Araştırma Deseni: Nitel, Nicel, Karma Yöntem Yaklaşımları*. çev. Selçuk Beşir Demir. Ankara: Eğiten Kitap, 3. Basım, 2017.
- Cürcânî, Abdülkâhir. *Delâilü'l-i'câz*. thk. Mahmûd Muhammed Şakir. Kahire: Matbaa-tü'l-Medenî, 1991.
- Cürcânî, Abdülkâhir. *Esrârü'l-belâga*. thk. Mahmûd Muhammed Şakir. Kahire: Matbaa-tü'l-Medenî, 1991.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Usulü*. İstanbul: İFAV, 32. Basım, 2013.
- Diñoğlu, Mehmet. "Hz. Peygamber'in Günlük İstiğfar Sayılarıyla İlgili Hadislerinin Yorumunda Hakikat-Kinaye İkilemi". *İslâmi İlimler Dergisi* 8/1 (2013), 271-293.
- Ekizer, Duran. *Sahîhâyn'da Mecâz*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
- Erten, Mevlüt. "Kur'an'da Hakikat ve Mecazın Tespitinde Bağlamanın Önemi". *İslâmi İlimler Dergisi* 8/1 (2013), 161-182.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Mustasfâ*. thk. Muhammed Abdüsselam Abdüşşâfi. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.

Hacımüftüoğlu, Nasrullah - Çelebi, Rabiha. *Teshîlu'l-belâga*. İzmir, 1996.

Hâşimî, Ahmed. *Cevâhiru'l-belâga fî'l-meânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

İbn Dakîkî'l-İd, Ebu'l-Feth Takiyyuddîn Muhammed b. Ali b. Vehb. *Şerhu'l-İlmâm bi ehâdîsi'l-ahkâm*. thk. Muhammed Hallûf Abdullâh. Dimeşk: Dâru'n-Nevâdir, 2. Basım, 2009.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed. *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi nuhbeti'l-fiker*. thk. Nureddin Itır. Karaçi-Pakistan: Mektebetü'l-Büşrâ, 2011.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed - Faryâbî, Ebû Kuteybe Nazr Muhammed. *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Riyad: Dâru Tîbe, 1. Basım, 2005.

İbn Mâce el-Kazvînî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnâût vd. Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.

İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994.

İbn Raşîk, Ebû Al, Hasan el-Keyrevânî. *el-'Umde fî mehâsini's-şî'r ve âdâbih ve nakdih*. thk. Muhammed Karakazan. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1988.

İbnü'l-Esîr Ziyâüddîn, Ebü'l-Feth Nasrullâh b. Muhammed b. eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Meseli's-sâir fî edebi'l-kâtib ve's-şâir*. thk. Ahmed el-Hûfî - Bedevî Tabâne. Kahire: Dâru Nehdati Mısır, ts.

Kandemir, M. Yaşar. "Hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/27-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Kazvînî, el-Hatîb Muhammed b. Abdurrahman. *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâga*. thk. Muhammed el-Hafâcî. Beyrut, 1980.

Koçyiğit, Talat. *Hadis Usulü*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 15. Basım, 2016.

Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî el-Haddâdî. *Feyzu'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr*. thk. Macit el-Hamevî. Mısır: el-Mektebetü'l-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1357.

Müslim el-Kuşeyrî, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdalbaki. Kahire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1955.

Patton, Michael Quinn. *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*. çev. Mesut Bütün vd. Ankara: Pegem Akademi, 3. Basım, 2025.

Sami, Ömer Faruk. *Hakikat ve Mecazın Tek Bir Lafızda Ortak Kullanılması*. Bayburt: Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2017.

Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Yûsuf. *Miftâhu'l-'ulûm*. thk. Naîm Zerkûr. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.

Serahî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Usûlü's-Serahî*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Efğânî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İt-kân fî ulûmî'l-Kur'ân*. thk. Fevîz Ahmed Zemerlî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 2011.

Şahin, Ünal. "Mecaz Kavramı Etrafında Oluşan 'Mecazın Umûmu', 'Umûmu'l-mecaz' ve 'Hakikat ile Mecazın Cem'i' İstilahlarının Kavramsal Analizi". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/23 (2023), 191-228.

Şevkânî, Muhammed b. Alî. *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hakki min ilmi'l-usûl*. thk. Ebû Hafs Sâmî b. el-'Arabî el-Eserî. Riyâd: Dârü'l-Fazîle, 2000.

Tâhirü'l-Mevlevî, Olgun. *Edebiyat Lügatı*. thk. Kemâl Edip Kürkçüoğlu. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 1. Basım, 2019.

Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahreddîn. *Muhtasarü'l-meânî*. Beyrut, 1965.

Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahreddîn. *Şerhu't-Telvîh 'ale't-Tavdîh*. thk. Zekerîyyâ 'Umeyrât. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Tîbî, Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh. *Şerhu'l-mişkât (el-kâşif an hakâiki's-sünen)*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. Riyâd: Mektebetu Nizar el-Bâz, 1997.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Musa. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şakir - Muhammed Fuad Abdülbaki. Mısır: Mektebetu Mustafa el-Bâbî, 2. Basım, 1395.

Urhan Adem. "Rûzbihân-ı Baklî'nin Sûfîlerin Şatahâtını Meşrûlaştırma Çabası: Kur'ân-ı Kerîm, Hadis ve Sahâbî Sözlerinde 'Şatahât'", *Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 3/1 (Temmuz 2024), 68-82.

Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2013.

Zebîdî, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Abdürrezâk el-Hüseynî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Kollektif. Dârü'l-Hidâye, ts.

Zencîr, Muhammed Rif'at Ahmed. *Dirâsât fî'l-belâgati'n-nebeviyye eş-şerîfe*. Dubai - İmârât: Câizet-ü Dubai ed-Devliyye li'l-Kur'ân el-Kerîm, 2015.

Zuhaylî, Vehbe b. Mustafâ. *Usûlu'l-Fıkhi'l-İslâmî*. Dımaşk: Dârü'l-Fıkr, 1986.